

Словник дисципліни

АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА - у візантійському православ'ї А. спочатку означала незалежність місцевих церков від патріарха і підкорення їх безпосередньо імператору і вселенському собору. В наш час - незалежна самокерована православна церква. Нині існує 20 православних автокефальних церков.

АВТОРИТЕТ (від лат. *autoritas* – влада) – в широкому розумінні – загально признаний вплив особи чи організації в різноманітних сферах суспільного життя оснований на знаннях, моральних якостях, соціальному статусі, досвіді чи міфах. У вузькому – одна з форм легітимного здійснення влади, за допомогою якої забезпечується контроль за діями людей та їх узгодження. А. – комплексна інтегральна якість його суб'єкта (носія авторитету), яка складається з багатьох властивостей, що отримали широке визнання. А. виражає особливого роду суспільні відносини, які засновані на довірі до якостей і чеснот його носія, та спирається перед усім на добровільне визнання впливу суб'єкта, його повагу, а не на насилля, примус.

АГРЕСІЯ (від лат. *Aggressio* - напад) – в політичному сенсі зухвалий образ дій, що виражається в незаконному застосуванні сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави, народу (нації), застосування збройної сили, несумісне зі Статутом ООН. За способом здійснення А. може бути прямою (збройною), прихованою (непрямою), співучасть в А.

АНІМІЗМ (від лат. *Anima* – душа, дух) – 1) віра в надприродні ества, що існують в якомусь матеріальному тілі (душа), або відокремлено (дух); 2) одна з форм первісних релігій, яка передбачає віру в існування душі людини, надприродних двійників; одухотворення природи.

АНТИСЕМІТИЗМ – одна з форм національної та релігійної нетерпимості щодо євреїв. У ході історії набував різних форм – від релігійного і психологічного упередження та сегрегації, що виявлялася насамперед у побуті, до політики, яку проводила держава – обмеження політичних й громадянських прав, насильства, переслідування, виселення євреїв і навіть їх фізичного знищення.

АТЕЇЗМ (від грець. заперечення бога) – система поглядів, що заперечують існування бога і богів, будь-яких надприродних сил і потойбічного світу. Протягом історії зміст поняття А. змінювався, іноді набуваючи контексту і форми критики релігії.

БОГОЛЮДИНА – в релігійних віровченнях – бог, який втілюється в людині. Уявлення про Б. притаманні багатьом релігіям стародавності і мають вираз в міфах про померлих і богів, які воскресли. В християнстві це Ісус Христос, який є одночасно богом-сином і смертною людиною. Догмат про Б. зафіксований в символі віри, покликаний підтвердити богословське твердження про божественне походження християнства, про його абсолютну істинність як божого одкровення, даного людям самим богом в образі людини.

БУДДИЗМ (санскр. *Buddha*, просвітлений істиною, мудрий) - одна з трьох світових релігій, що виникла в Індії в VI ст. до н.е. й отримала поширення в ряді країн Сходу. Засновник релігії - індійський принц Сиддхартха Гаутама Будда. Б. розповсюджує ідею про рівність всіх людей, однак, урівнюючи всіх людей в “стражданнях” і праві на “спасіння”, проповідує пасивність і примирення з дійсністю. Існує чотири “шляхетні істини”: 1) життя є страждання; 2) причиною страждання є бажання; 3) щоб звільнитися від бажань, треба позбутися бажань; 4) шлях позбавлення бажань – дотримуватися вчення Будди, яке веде до нірвани, стану цілковитого подолання людських почуттів, до вічного блаженства в житті з божеством і абсолютного спокою. Основою церкви є монастирі. Канонічний збірник текстів буддизму має назву “Тіпітака”.

ВАТИКАН (від лат. *Vaticanus* – назва одного з семи пагорбів, на яких розташовано Рим) – 1) місто-держава в межах столиці Італії – Риму, розташоване на пагорбі Монте-Ватикано. Італія визнала екстериторіальність В. у 1871 р. Згідно з Лютеранським договором 1929 р. уряд Б. Муссоліні визнав існування особливої Ватиканської держави з відновленням у її межах світської влади Папи, який на території В. є абсолютним монархом; 2) релігійно-адміністративний та міжнародний центр римокатолицької церкви, що є резиденцією Папи Римського. Постійним місцем перебування пап В. став з 1377 р. після повернення їх з Авіньона, де вони перебували під владою французького короля.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ – одне з важливих державних заходів по забезпеченню свободи совісті. Послідовно вперше в світі здійснено в СРСР у відповідності з підписаним В.І. Леніним Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви від 23

січня 1918р. Держава проголошує і забезпечує громадянам свободу совісті та віросповідання, а разом з цим і право їх об'єднання в релігійні організації.

ВІРА (РЕЛІГІЙНА) – в широкому розумінні означає “віру, в яку вірять”, тобто віровчення, центральна світоглядна позиція, система релігійних поглядів, яких дотримується та чи інша людина; у вужчому – вища, протиставлена розумові духовна потенція людини, або – як не заснована раціонально впевненість у реальному існуванні різноманітних надприродних істот.

У царині теорії пізнання В. постає передусім як така форма сприйняття знань, норм, форм, засобів, методів наукової діяльності, коли все це приймається безпосередньо, без раціональних доведень чи підтверджень досвідного характеру.

ВІРОТЕРПИМІСТЬ – категорія для позначення права кожного громадянина вільно сповідувати й пропагувати своє віровчення, переходити з однієї віри в іншу відповідно до особистих переконань і совісті, користуватися всіма громадянськими та політичними правами, незалежно від своїх релігійних переконань. Принцип В. вперше був проголошений Конституцією США та вважається однією з ознак цивілізованості держави.

ВІРУЮЧИЙ - людина, внутрішній стан якої зумовлений свідомим вибором світогляду, який тотально визначає кожний її вчинок і дію.

ВЛАДА – 1) здатність і можливість здійснювати свою волю, справляти вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, насилля; 2) організаційний аспект і функціонально-специфічне начало втілення вольових рішень (наприклад, економічна, політична, державна, духовна, сімейна, соціальна влада); 3) центральна, організаційна та регулятивно-контрольна засада політики.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА – уніатська церква, яка виникла в результаті об'єднання православної церкви з католицькою після укладення Брестської унії 1596 року. Визнавала своїм головою Папу Римського, але зберігала православні обряди і богослужіння церковнослов'янською мовою.

ГРОМАДА – низова церковна організація, яка об'єднує віруючих певного віросповідання за місцем проживання. Як правило, Г. об'єднує віруючих епархії, її очолює виборний орган, релігійні обряди здійснює священник, є виконавчий орган, який несе відповідальність за збереження майна громади і займається господарством.

ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ – квазі-релігійні переконання і ритуали (салютування національному прапорю, паради, церемонії коронації та ін.), які виконують функцію досягнення політичної легітимності в суспільстві.

ДЕЇЗМ (від лат. *Deus* – бог) – релігійно-філософська концепція, що ґрунтується на вірі в Бога, який створив світ і далі не втручається в перебіг подій у ньому. Назва введена до обігу Дж. Локком. Д. Найширше був представлений у філософії Просвітництва.

ДЕРЖАВА – в широкому значенні – будь-яка існуюча колись або нині стала соціально-політична структура, що відтворює на певній території упродовж тривалого часу власну систему суспільних відносин, норм, цінностей та ідеалів. Історичний спосіб закріплення соціальної диференціації людства, який став вираженням політично оформлених інтересів і воль, репрезентований у вигляді існуючої влади, здатної до організаційної і консолідуючої діяльності всередині політичної системи суспільства і до зовнішньополітичної діяльності, яка відповідає міжнародним нормам. Термін “Д.” вживається з XVII ст.

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА – політика держави, яка визначає взаємовідносини політичних інститутів, перш за все державних органів управління, з інститутами релігії, насамперед церквою. З іншого боку державно-церковна політика може трактуватись як прагнення використати вплив релігійних інститутів і релігійної ідеології для досягнення політичних цілей.

ДИСИДЕНТ (від лат. *Dissidens* – незгодний) – у Західній Європі особа, релігійні погляди якої не збігаються з догматами офіційної церкви (єретик). В переносному значенні – інакомислячий.

ДЖИХАД – зусилля в справі поширення ісламу. Спочатку Д. розглядали як газават (від араб. “набіг” – війна за віру). Боротьба за віру визначається настановами Мухаммеда: не єднатися з язичниками; приводити їх до віри словом, “мудрістю і напучуванням”; вести з ворогами ісламу захисну війну; нападати на невірних завжди і всюди за винятком “священих” місяців. Розрізняють великий і малий Д.: великий – духовне самовдосконалення, малий – війна проти невірних. Тим, хто гине у боротьбі за віру під час Д., обіцяно райське життя.

ДУХОВЕНСТВО – особливо, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу в ряді сучасних релігій. Функції духовенства: задоволення релігійних потреб віруючих, культові відправи, проповідь і захист віровчення, церковно-адміністративна діяльність.

ДУХОВНИЙ РЕГЛАМЕНТ – законодавчий акт, який замінив патріаршу форму управління РПЦ синодальною і поставив церкву в безпосередню залежність від державної влади. Д.Р. був складений Ф. Прокоповичем у 1720 році і доповнений Петром І. Діяв з 1721 по 1917 рік.

ДУХОВНО-ЛИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ – військово-чернечі організації лицарів, що виникли під час хрестових походів (XII-XIII ст.) для захисту та розширення влади хрестоносців у Палестині й Сирії (йоаніти, тамплієри), боротьби проти арабів-завойовників в Іспанії (Алькантра) та в Португалії (бенедиктинці). Д. мали сувору ієрархічну структуру та підпорядковувалися Папі Римському. Деякі ордени (Мальтійський, Тевтонський) ще продовжують формально існувати.

ЕКСПАНСІЯ (від лат. *Expansio* – поширення) – 1) одна з форм зовнішньої політики, спрямованої на розширення території країни шляхом приєднання чи поглинання сусідніх територій; 2) економічне і політичне уярмлення інших країн, захоплення нових ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини; 3) активне проникнення в яку-небудь сферу, розширення сфери економічного, політичного, духовно-культурного панування. Е. здійснюється переважно силовими методами (шляхом збройної агресії, політико-дипломатичним тиском, економічним насиллям, нав'язуванням чужої культури та духовності).

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. *Extremus* – крайній) – прихильність в ідеології і політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей. Е. виступає проти існуючих громадянських структур та інституцій, намагаючись підірвати їх стабільність та ліквідувати їх заради своїх цілей силовими засобами (терор). В ідеологічному плані Е. відкидає будь-яке інакомислення, намагаючись жорстко затвердити свою систему політичних, ідеологічних або релігійних поглядів, нав'язати їх опонентам за будь-яку ціну, вимагає від своїх прихильників сліпої покори. Розрізняють правий і лівий Е. Правий Е. представлений ультрареакційними партіями та угрупованнями, в новітній період передусім фашистського і профашистського гатунку. Лівий Е., навпаки, представлений крайніми революційними течіями в суспільно-політичному русі, для яких характерні над радикальні вимоги.

ЕКУМЕНІЗМ (від грець. *Oikumene* – всесвіт, населений світ) – в широкому розумінні – рух за зближення і співпрацю різних конфесій. Існує чотири основні інтерпретації цього поняття: 1) примирення та співпраця християнських конфесій перш за все в місіонерській, благодійній діяльності; 2) співпраця християнських та нехристиянських конфесій, узгодження їх відношення до актуальних проблем соціально-політичного, культурного життя; 3) міжконфесійне взаємостерпіння, пошук компромісів, визнання корисності іноконфесійного досвіду; 4) інтеграція різних конфесій на основі утвердження їх рівноцінності в одну “єдину релігію”, яка поєднувала би людей всіх віросповідань, і перш за все створення “єдиної церкви Христової”.

ЕСХАТОЛОГІЯ (від грець. *eschatos* - останній і *logos* - вчення, слово) – релігійне вчення про кінцевість долі світу та людства, про кінець світу та страшний суд. В основу Е. покладені давні уявлення про наявність у природі прихованих діючих сил, боротьбу доброго та злого начал, про потойбічне покарання грішників та нагороду праведників. У розвинутій формі Е. притаманна іудаїзму, християнству, ісламу. Есхатологічні настрої особливо поширюються під час соціальних та політичних криз.

ЄЗУЇТ (від лат. *Societas Jesus*) – член католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р. іспанським дворянином Ігнатієм Лойовою для боротьби проти реформації та зміцнення авторитету Папи Римського. Орден Є. став головним зряддям Контрреформації та перетворився на найвпливовішу і наймогутнішу церковну організацію, що контролювала сотні навчальних закладів, володіла землею і майном у всьому світі.

ЄПАРХІЯ – основна церковна адміністративно-територіальна одиниця (округ) у православній, католицькій та англіканській церквах.

ЄПИСКОП – найвище духовне звання у християнській церкві. В РПЦ Є. обов'язково має бути ченцем. У католицькій та православній церквах титул Є. – довічний.

ЄРЕСЬ – релігійна течія, яка відхилилася від догматів і організаційних форм панівної релігії. Нерідко Є. були виявами політичного протесту під релігійною оболонкою. Для середньовічних Є. характерні антипапська та антифеодална спрямованість. Саме поняття “Є.” впливає з притаманної релігійної свідомості і поведінці нетерпимості до будь-якого вільнодумства.

ІЄРАРХІЯ ЦЕРКОВНА (від грець. *Hieros* - священний і *arche* - влада) - загальна назва ступенів священства (диякон, священник, єпископ) у християнських церквах. Найвищими ієрархами в автокефальних православних церквах є патріархи, у католицькій - Папа Римський.

ІМАМАТ – форма правління в мусульманських теократичних державах, коли верховний правитель імам поєднує світську й духовну владу.

ІНВІЗИЦІЯ (від лат. *Inquisitio* - розслідування, розшук) – судово-поліційна організація, створена в XIII ст. папою Інокентієм III для боротьби з опозиційними або ворожими (єретичними) релігійними течіями, яка діяла майже в усіх католицьких державах. Теоретичні підвалини діяльності І. заклав Вселенський собор 1215 р., який поклав на церкву відповідальність за переслідування єретиків. І. становила підпорядковану Папі Римському судово-слідчу організацію з розвиненою мережею шпигунства, таємного розшуку, негласним судочинством, застосуванням жорстоких тортур і прилюдних страт.

ІСЛАМ (від араб., букв. – покірність, відданість Богу) – мусульманство - наймолодша з трьох світових релігій. За кількістю прихильників посідає друге місце у світі. І. заснований у 622 р. (хіджра - початок мусульманської ери) в Аравії релігійним реформатором Мухаммедом. Засади вчення І. – п'ять головних релігійних правил, “стовпів”: 1) визнання винятковості Бога Аллаха та пророчої ролі Мухаммеда; 2) п'ятиразова щоденна молитва (намаз); 3) щорічний піст упродовж місяця; 4) зак'ят – податок на майно та прибуток на користь бідних; 5) хадж – паломництво до Мекки та Медіни. Священною книгою мусульман є Коран, який складається з 114 сур (розділів). На його основі укладено звід мусульманського права – шаріат.

ІСЛАМСЬКА ДЕРЖАВА – концепція І.Д. передбачає проголошення ісламу державною релігією, контроль за відповідністю нормативних актів настановам ісламу (шаріату), релігійний контроль над освітою, культурою, духовною сферою, шаріатський суд як гарантію “рівноваги інтересів” особи і суспільства та ін.

ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – термін запозичений із християнства для позначення ісламської релігійно-політичної течії, яка шукає шляхи повернення до “золотого століття ісламської цивілізації” на основі виконання всіма членами товариства приписань Корана і Сунни. Його називають також мусульманським відродженням.

ІУДАЇЗМ (від грець. *ioudaismos*, введеного у вживання грекомовними євреями близько 100 до н.е., щоб відрізнити свою релігію від грецької). - релігія єврейського народу. І. має на увазі віру в єдиного Бога Яхве і реальний вплив цієї віри на життя. Віровчення, етика, звичаї і соціальні аспекти І. викладені в Торі, яка у широкому розумінні включає Усний і Писаний Закон, а також усю сукупність учень єврейського народу. У вузькому - терміном “Тора” позначається П'ятикнижжя Мойсея.

КАЛЬВІНІЗМ – протестантське віровчення, засновником якого був Ж. Кальвін (1509-1564). В основу К. покладено догмат про “абсолютне передвизначення” Богом долі людини; успіхи в особистому житті та діяльності є свідченням богообраності людини, тобто віра для людини над усе. К. проповідував аскетизм у світському житті та заперечував церковну ієрархію. Основним осередком є громада (конгрегація), на чолі якої стоять пресвітери. К. став релігійним прапором буржуазних революцій у Нідерландах та Англії (пуритани).

КАТОЛИЦИЗМ (від грець. *Katholikos* – загальний, вселенський) – один із основних (поряд із православ'ям та протестантизмом) напрямів християнства. Поділ Римської імперії на Західну і Східну в 395 р. започаткував розкол християнської церкви. Занепад Західної Римської імперії призвів до посилення позицій римського єпископа (з V ст. – папи), в руках якого поступово зосередилася величезна влада над усім роздробленим у політичному відношенні західноєвропейським світом. Протистояння між західною та східною гілками християнства тривало до 1054 р., коли відбувся остаточний розкол. К. вважає джерелом віровчення не тільки святе письмо (як православ'я), але й Священні перекази (постанови Вселенських соборів і судження пап).

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА – релігійна організація християн католицького віросповідання, яка має сувору централізовану ієрархічну структуру (3 ступені священства: диякони, пресвітери, єпископи та особлива група – кардинали). Головою К.Ц. є Папа Римський, який з XI ст. Обирається на конклаві найвищих посадових осіб К.Ц. – кардиналів (без втручання світських володарів). Всесвітній центр К.Ц. розташований у Ватикані.

КАТОЛИЦЬКІ ПАРТІЇ – партії, які орієнтуються на Ватикан і за допомогою яких духовенство прагне посилити свій вплив на розвиток політичного, соціально-економічного і культурного життя сучасного суспільства. Найвпливовішими К.П. в Європі є: ХДП (Італія), ХДС (Німеччина), Австрійська народна партія, Католицька партія в Нідерландах та ін.

КЛЕРИКАЛІЗМ (з лат. *Clericalis* – церковний) – суспільно-політична течія, яка домагається провідної ролі релігії і церкви в політичному і духовному житті суспільства. На практиці К. означає

здійснення церквою, релігійними політичними партіями та іншими релігійними організаціями системи заходів на конфесійній ідеологічній основі, спрямованих на досягнення домінуючої ролі релігії й церкви в різних сферах суспільного життя, а також на створення теократичної держави як необхідної умови врятування людства. Клерикальні прагнення властиві по суті всім релігійно-церковним організаціям, але найяскравіше представлені в католицизмі.

Поряд із традиційними засобами впливу на політичні події та переконання широких верств населення (через систему церковного апарату, викладання релігії в школі, активну участь у регулюванні питань сім'ї, шлюбу, вихованні дітей тощо) в XIX–XX ст. вирішальну роль починають відігравати створювані клерикальні політичні партії, профспілки, молодіжні, жіночі, культурні та інші організації. В деяких країнах – ФРН, Італії, Франції, Бельгії, Австрії, Португалії, Ірландії, Польщі – вони мають значну політичну вагу.

КОНСЕРВАТИЗМ – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Система поглядів базувалась на пріоритеті наступності перед інноваціями, на визнанні непорушності природного порядку. Характерні риси: визнання недосконалості людської природи й обмежених можливостей людського розуму; орієнтація на загальний морально-релігійний порядок; переконання про вроджену нерівність людей; ставлення до конституції як до Богом даного порядку; впевненість у необхідності панування закону й загальнопослушності як форми індивідуальної свободи.

КОНФЕСІЯ (від лат. *Confessionalis* – віросповідний) – спільність послідовників тієї чи іншої релігії на основі віросповідального підходу. Конфесія постає як порівняно широке об'єднання, належність до якого визначається, як правило, не лише вільним вибором, але й традицією.

КОНФЛІКТ (від лат. *conflictus* – зіткнення) – крайнє загострення суперечностей сторін, засноване на відмінностях їхнього становища в суспільстві та пов'язаного з цим реального чи надуманого протиріччя інтересів, цілей і цінностей, зіткнення та протидія (протидія) певних систем.

КОНФЛІКТ МІЖКОНФЕСІЙНИЙ – поняття, яке характеризує процес зіткнення (ідеологічне, а часом і фізичне) релігійних груп, окремих конфесій, яке супроводжується нетерпимістю, ворожістю, а часом і насиллям, ускладнює релігійну ситуацію, постає як форма легалізації непереможної суперечності в сфері міжконфесійних відносин.

КОНФУЦІАНСТВО – філософсько-етичне вчення та одна з найголовніших філософсько-релігійних течій Китаю, яка спирається на погляди давньокитайського мислителя Кун Фу-цзи (Конфуція). В III ст. К. було визнано державною релігією Китаю (до 1913 р.).

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *legitimus* – законний, узаконений) – здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання народом обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

ЛЮТЕРАНСТВО – один із напрямів протестантизму, заснований під час Реформації в Німеччині. В основу Л. покладено вчення Мартіна Лютера (1483-1546) про визнання джерелом віри лише Святого Письма, спасіння душі через особисту віру, заперечення папської влади, ролі церкви як посередника між Богом та людьми, шанування ікон та ін. Л. також відкидало домагання католицької церкви на пріоритет щодо держави та політичної влади. За рішеннями Аугсбурзького релігійного миру (1555) визнано офіційною релігією у Німеччині.

МАГІЯ (від грець. *mageia* – чаклунство) – сукупність обрядів і ритуалів. Пов'язаних із вірою в можливість людини впливати на природний хід подій, доквілля, тварин тощо. М. в уявленні людей поділяється на позитивну, корисну (біла М.) та негативну, шкідливу (чорна М.).

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (лат. *Marginalis* – межа, узбіччя) – стан та поведінкові особливості такої особи, яка перебуває у проміжному становищі між якимись суспільними групами, втратила попередні соціальні зв'язки і ще не пристосувалася до нових умов життя.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ – притаманний значній кількості людей тип свідомості, що являє собою сукупність ідей, уявлень, норм, звичаїв, поглядів, стереотипів, у тому числі ілюзорних почуттів, які відображають ті чи інші аспекти життя суспільства; співпадіння окремих фрагментів психології деструктованих за якимись причинами “класичних груп”. До особливостей М.С. слід віднести: а) статичність, аморфність; б) невизначеність, розмитість меж у кількісному та якісному відношеннях; в) ситуативність; г) різноманіття складу.

МАСОНСТВО (від англ. *freemasonry* і франц. *franc maçon* – вільний каменярь) – релігійно-етичний рух, який має на меті “освітній” вплив на владні структури та проникнення в них; згідно Британської енциклопедії – вчення і практика таємного братського ордену, великої всесвітньої таємної організації.

МЕНТАЛІТЕТ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *Mentality* – спрямування, склад розуму) – сукупність та специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей та проявів. Термін

М.П. використовується для характеристики в узагальненому вигляді властивостей та особливостей соціальної та політичної психології людей, політичної свідомості та самосвідомості. У формуванні М.П. головне місце належить політичній культурі.

МЕСІАНІЗМ (від давньоєврей. “*maiax*” - помазаник) – вчення іудео-християнського походження про містичного рятівника людства, пришестя Бога-месії; передбачає розуміння історії як цілісного процесу, що здійснює деяку спільну мету, у виконанні якої повинен тримати першість даний народ.

МІЛЕНАРИЗМ – тип політико-релігійного світогляду, заснованого на вірі в неминучість радикального соціального перетворення надприродним втручанням (поверненням Месії і початком нового тисячоліття золотого віку).

МІСТИКА – віра у можливість безпосереднього духовного спілкування людини з таємничими метафізичними силами (Бог, безособистий абсолют, духи) шляхом, який виходить за межі природних людських можливостей.

МОНОТЕЇЗМ (від грець. *monos* – єдиний і *theos* - Бог) – релігійна концепція, яка виходить із поклоніння єдиному богові; віра в єдиного Бога. М. представлений у християнстві, ісламі, іудаїзмі. В християнстві єдиний Бог має три іпостасі (божественна Трійця): Бог-Отець, Бог-Син та Бог-Дух Святий; в іудаїзмі – це національний єврейський Бог Яхве; в ісламі – Аллах.

МОРАЛЬ РЕЛІГІЙНА – сукупність правил, норм, приписів, оцінок поведінки людей, висунутих і освячених будь-якою релігією, що визначають обов’язки людини до Бога, один до одного, до суспільства у цілому.

НЕОКУЛЬТИ – вперше цей термін у сучасному розумінні використав Е. Трельг. На його думку, це містична чи спіритуальна форма релігії, яка характерна для інтелектуальних і освічених класів. Н. є група людей, що об’єднується навколо чіткої інтерпретації віросповідних джерел (Веди, Тіпітака, Біблія), переконаних у перевазі саме цієї інтерпретації, незважаючи на деякі відхилення від віри, виконуючих певні обряди, моління, під керівництвом свого гуру, авторитет якого не заперечується.

ПАПА РИМСЬКИЙ – голова католицької церкви і держави Ватикан. Титул П. існує з IV ст. П.Р. вважається намісником апостола Павла, засновника римської церкви, непогрішимим у питаннях віри. Його постанови обов’язкові для всіх католиків. П.Р. обирається довічно на колегії кардиналів (конклаві) із середовища кардиналів таємним голосуванням.

ПАТРІАРХ – найвища духовна особа в деяких християнських, переважно православних церквах, а також єпархіях у католицизмі. Патріаршество існувало в Росії з 1589 р. і було скасовано Петром I та замінено державним управлінням церквами – Святішим Синодом на чолі з обер-прокурором. Патріархат в Росії був відновлений у 1917 р.

ПЕРЕДВИЗНАЧЕННЯ – термін, що виражає релігійні уявлення про Божу передумовленість подій світової історії, детермінованості життя і поведінки людини божественною волею (*провіденціалізм*).

ПОЛІТЕЇЗМ – багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Виник із первісних форм релігії в період розкладу родової громади. В ієрархії богів знайшли відображення суспільний поділ праці, відносини панування і підкорення. Розвиток рабовласницького суспільства зумовив появу культу головного (верховного) бога в пантеоні інших богів (генотеїзм).

ПОЛІТИКА (від давньогрець. *Politika* – державні або суспільні справи) – усвідомлена суспільна діяльність, спрямована на досягнення, утримання, укріплення і реалізацію влади. Поняття політика походить і традиційно означає державні і суспільні справи, сферу діяльності, пов’язану з владними відносинами між людьми, соціальними групами, народами, націями і державами. Будь-яка проблема набуває політичного характеру, якщо її розв’язання прямо чи опосередковано пов’язане з владою.

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – (від лат. *socialis* - суспільний) процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить. Політична соціалізація охоплює весь процес становлення людини як суб’єкта політичних відносин і політичної діяльності, насамперед шляхом оволодіння особою політичним знанням, нормами, зразками політичної поведінки.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ – сукупність закладів з організованою структурою, централізованим управлінням, виконавчим апаратом, які виступають суб’єктами політичного життя (органи державної управління, законодавчі, судові органи, політичні партії, рухи тощо).

ПРАВОСЛАВ'Я (грець. *orthodoxia* - славити правильно, правильне нічим не викривлене вчення) - один із головних напрямів християнства, який оформився в IV-XI ст. у зв'язку з розподілом Римської імперії на західну і східну і різними шляхами розвитку церкви на Заході і Сході. Остаточний розподіл (Схизма) відбувся в 1054 р. Назва "православна" залишилась за східною церквою з часів її відокремлення від західної церкви, яка засвоїла собі назву "католицька". П. не має єдиного церковного центру, що об'єднував би віруючих у масштабах планети. П. Поширено головним чином у країнах Східної Європи, Близького Сходу, на Балканах та в Закавказзі. Нині існує близько 20 автокефальних і кілька автономних православних церков. Усіх їх об'єднує спільність канонів, обрядовості та ін. Богослужіння здійснюється національною мовою (в РПЦ – церковнослов'янською).

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *providentia* - провидіння) – релігійно-філософська концепція, яка ґрунтується на усвідомленні причин усіх подій як вияву волі Бога.

ПРОЗЕЛІТИЗМ – примусове навернення в іншу віру.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (лат. *Protestans* – той, хто протестує) – третій різновид християнства, що виник під час Реформації. П. - це сукупність самостійних і різнобічних релігій, церков, які відрізняються один від одного догматичними й канонічними особливостями. Головну відмінність П. від католицизму й православ'я становить учення про безпосередній зв'язок між Богом та людиною. Спасіння, за ученням П., досягається завдяки особистій вірі. В добу Реформації та буржуазних революцій П. підривав примат духовної влади над світською та панівної ролі католицької церкви та Папи Римського. Відрізняють ранній (лютеранство, кальвінізм та ін.) та пізній (баптисти, свідки Єгови та ін.) П.

РАДИКАЛІЗМ (лат. *Radix* - корінь) – прагнення до рішучих методів і дій у політиці.

РЕЛІГІЯ (лат. *Religio* – благочестя, набожність) – одна із форм суспільної свідомості, віддзеркалення оточуючої дійсності, а також поведінка і специфічна діяльність, пов'язані з вірою в Бога. Визначальним принципом Р. є віра в реальність надприродного, божественного. Р. складається з релігійної свідомості (віри, почуттів, ідей) та релігійної діяльності (культу), а також релігійних організацій та установ.

РЕФОРМАЦІЯ та КОНТРРЕФОРМАЦІЯ (лат. *Reformare* – перетворювати, виправляти) – широкий антифеодальний та антикатолицький рух в Європі у XVI ст., що поклав початок протестантизму. Р. розпочалась у Німеччині та призвела до відкидання католицизму Англією, Шотландією, скандинавськими країнами, Нідерландами, Швейцарією, частково Німеччиною, Угорщиною, Чехією. Контрреформація, ініційована католицькою церквою, запобігла дальшому поширенню протестантизму в Європі й сприяла його викориненню у Франції та Польщі.

САКРАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *Sacer* - священний) – означає релігійне тлумачення явищ політичного життя та пошук причинно-наслідкових зв'язків між ними та діяльністю політичних лідерів, структур та інститутів. С.П. надає релігійну санкцію діям і рішенням влади, сприяє формуванню уявлення про її священний і недоторканий характер, зміцнює її вплив та авторитет.

СВІТСЬКА ДЕРЖАВА – це таке співтовариство, в якому релігія, її канони і догми, а також релігійні об'єднання не здійснюють ніякого впливу на політичну владу, на діяльність державних органів та їх посадових осіб, на систему освіти та інші сфери суспільного життя. Світський характер держави забезпечується відокремленням церкви від держави, нерелігійним характером державної освіти і виховання (відокремлення школи від церкви).

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (лат. *Saecularis* - світський) – 1) звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2) вилучення чогось із церковного відання і передання його громадському чи суспільному; 3) перетворення церковної і монастирської власності на державну. С. конфесійної власності в Європі під час Реформації була однією з істотних ознак кризи феодальних відносин, вона сприяла посиленню залежності церкви від держави. В широкому розумінні С. Є процесом звуження сфери впливу релігії, церкви на життєдіяльність суспільства, індивіда. Це не призводить до занепаду релігії, релігія лише стає справою особистого вибору людини, її совісті.

СИМВОЛ ВІРИ – звід головних догматів, який складає основу віровчення будь-якої релігійної течії чи церкви. Він приймається на віру, без доказів. Суспільно-християнський символ складається з 12 частин. В перших восьми „членах” говориться про трійчність Бога і спокутування людства. Чотири останніх присвячені церкві, хрещенню і „вічному життю”. Символ складений „отцями церкви” і затверджений на Нікейському (325 р.) та Константинопольському (381 р.) соборах. Символ читається як молитва на богослужіннях і в домашніх умовах. Крім апостольського відомі символи св. Афанасія, Тридентського собору, Англійської церкви.

СОБОР - 1) зібрання єпископів для обговорення важливих питань церковного й релігійного життя (бувають Вселенські й Помісні); 2) головний храм єпархії, міста чи монастиря, в якому здійснює богослужіння вища духовна особа.

СХИЗМА – вид церковного розколу, відокремлення від раніше єдиної церкви якої-небудь частини, що водночас зберігає вірність церковній догматиці.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (від грець. *teleos* - мета і *logos* - вчення, слово) – релігійно-філософське вчення про наявність у світі об'єктивних поза людських цілей та доцільності.

ТЕОКРАТІЯ (від грець. *theos* – бог і *kratos* – влада) – форма правління, при якій державна і духовна влада належить голові церкви і духовенства, які виконують як би волю верховного правителя – бога. Т. реалізується як поєднання секулярної та релігійної влади. Прикладами теократичної держави є Османська імперія (світська влада султана та релігійна влада халіфа були об'єднані в одній особі) та Ватикан (Папа Римський є Вікарієм – земним представником Бога).

ТЕОЛОГІЯ (від грець. *theos* – бог і *logos* - вчення) – систематичне викладення, захист і основа вчення про Бога, його якостях, можливостях, признаках; комплекс доказів істинності догматики, релігійної порядності, правил та норм життя віруючих і духовенства, встановлений тією чи іншою релігією (богослов'я). Кожна релігія має свою теологічну основу.

ТЕРОРИЗМ (лат. *Terror* – страх, жах) – опозиційна діяльність екстремістських організацій чи окремих осіб, метою яких є систематичне чи одноразове застосування насильства (або його загрози) для залякування урядів та населення. Виділяють правий (напр., неофашистський) та лівий (напр., анархістський) Т., а також релігійний Т. Сьогодні очевидно, що Т. є однією з глобальних проблем людства.

Ідентифікація Т. здійснюється через сукупність його елементів. Соціально-політичне явище може розглядатися як Т. якщо відбувається: 1) систематизоване, соціально-політично вмотивоване, ідеологічно обґрунтоване застосування насильства або погроз його використання; 2) досягнення цілі поетапно, при цьому через залякування здійснюється управління поведінкою людей у вигідному для терористів напрямку; 3) існує об'єкт прямого впливу (люди або матеріальні об'єкти) і об'єкт управління (заздалегідь визначені соціальні групи або прошарки, представники уряду); 4) застосування для досягнення цілі насилля нелегітимним шляхом.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (лат. *Tolerantia* - терпимість) - поважання, сприйняття, розуміння всього різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості, зобов'язання сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі, релігійного плюралізму), демократії та правопорядку. Т. означає відмову від догматизму і абсолютизму, терпиме ставлення до інтересів і позицій інших сторін, навіть при загальній незгоді з ними.

ТОТЕМІЗМ – одна з первісних форм релігії, віра в існування тісного зв'язку між людиною, родом та її тотемом - певним видом тварин або рослин.

ТРАДИЦІЯ (від лат. *traditio* – передавання, переказ) - форми релігійної поведінки і релігійного мислення, релігійні цінності, певні суспільні установи, які стосуються релігійного життя і передаються від генерації до генерації як колективна спадщина. Т. є складовою частиною релігійної та політичної культури суспільства.

УНІЯ (лат. *unio* – єдиний) – 1) у державно-історичному значенні – тісний союз кількох держав; 2) у церковно-релігійному – об'єднання двох або декількох церков, що мають подібне віровчення, в союз релігійних спільнот.

ФАНАТИЗМ РЕЛІГІЙНИЙ – (від лат. *fanaticus* – шалений, відчайдушний) – доведена до крайньої міри прихильність, відданість релігійним ідеям, прагнення неухильно дотримуватись їх у практичному житті, нетерпимість до інших вірувань та іновірців. В основі Ф. Лежить сліпа віра, домінування емоційно-чуттєвого начала над раціональним. Типи фанатиків різні: від пасивно-споглядального, містичного до активно-екстремістського. Ф. проявляється в аскетизмі (аскетична вимога “зречення світу”), нав'язуванні своєї віри тощо.

ФАТАЛІЗМ (лат. *Fatalis* – визначений долею, *Fatum* - доля) – світоглядна суспільно-політична і філософська позиція, згідно з якою будь-які дії людини чи людської спільноти наперед визначені дією потойбічної сили, що повністю поглинає їх індивідуальну чи колективну волю.

ФЕТИШИЗМ (від португ. *Feitico* - талісман) – первісне релігійне уявлення про надприродні властивості певних предметів.

ХАЛФАТ (від араб. Халіфа – спадкоємець, наступник) – мусульманська феодальна теократія, очолювана верховним правителем халіфом, що поєднував світську та духовну владу. В історії відомі Арабський Х. (632-750), Багдадський Х. (Х. Аббасидів) (750-1258), Мордовський Х. (929-1036) на піренейському півострові.

ХАРИЗМА (від грець. *charisma* – милість, благодать, божий дар) – особливий тип легітимності, організації влади та лідерства, заснований на виняткових якостях особи (релігійного, політичного діяча тощо), що дозволяють їй здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя, реформатора. Х. розуміється як наявність у певної особи (харизматичного лідеру – пророка, проповідника, політичного діяча) якостей виключності, надприродності, непогрішності або священства в очах широкого кола прибічників або послідовників.

ХРАМ - узагальнене позначення сакральних будівель для відправлення культу і суспільного служіння. В кожній релігії храм має свою окрему назву: в християнстві – собор, костел; в ісламі – мечеть; в іудаїзмі – синагога; у буддизмі єдина назва відсутня. Слово “храм” увійшло до обігу не раніше IV ст. Ісус Христос для здійснення богослужіння обирає особливі місця, які і започаткували християнські храми як будівлі призначені для богослужіння і спілкування людей з Богом.

ХРИСТІЯНСТВО – світова релігія, що з’явилася в I ст. у східних провінціях Римської імперії внаслідок взаємопроникнення ідей низки сект іудаїзму. Основу віровчення Х. складає Священне письмо – Біблія і Священні Перекази. Основними догматами Х. є догмат тринітарності Бога, догмат боговтілення, догмат про творіння, призначення і кінець світу, про людину з її гріховною природою, про Божу благодать. Важливе значення в Х. відіграють таїнства, обряди і свята. В процесі свого розвитку Х. розпалося на три великі гілки: православ’я і католицизм (1054), протестантизм (XVI ст.).

ХРИСТІЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІЗМ – релігійні теорії, які прагнуть поєднати християнське віровчення з ідеалами соціалізму, звертаючись, переважно, до ідей первісного християнства. Зародження Х.С. припадає на першу половину XIX ст. Х.С. користується підтримкою католицької і протестантської церков.

ЦЕЗАРОПАПІЗМ – (від лат. *caesar* – цезар і *papa* – папа) – поєднання в особі державного правителя (монарха) вищої світської та духовної влади. Система цезаропапізму отримала втілення вперше у Візантійській імперії при Феодосії II, в Російській імперії в 1721-1917 рр., аналогічні відносини виникли після Реформації в протестантських країнах, в яких державці привласнили собі владу вищих єпископів (*summus episcopus*). Ц. виник на протигагу папоцентризму і означав політику світської влади, спрямованої на підпорядкування собі всього церковного життя.

ЦЕРКВА (від грець. *keriake* - Божий дім) – в широкому розумінні – специфічний соціальний інститут, особливий тип релігійної організації, об’єднання віруючих на основі спільних релігійних поглядів і обрядів, основними ознаками якої є наявність певних положень релігійного віровчення та культових обрядів, ієрархічний характер, централізація управління, розподіл всіх належних до Ц. на професійних служителів культу (духовенство) і рядових віруючих – (прихожан, паству). Члени Ц. підкоряються певній системі норм релігійної моралі. Сенсом існування Ц. вважає спілкування її членів з Богом та один з одним, а метою – спасіння душ віруючих. Як соціальний інститут Ц. оформилась в Римській імперії в II-V ст. н.е. В Україні церква відокремлена від держави. У вузькому розумінні церква – християнська культова споруда, в якій є олтар і приміщення для богослужіння.

ЧЕРНЕЦТВО (від грець. самотній) - певне релігійне об’єднання, належність до якого вважається як ідеальна форма служіння Богу. Спочатку це було усамітнення представників певної релігії, які добровільно погодились на аскетичне життя. Пізніше чернецтво перетворилося на релігійно-церковний інститут, що об’єднує осіб, котрі розглядають ізоляцію від зовнішнього світу, відхід від реальних життєвих цінностей, аскетизм в ім’я спасіння душі як ідеальний спосіб служіння Богу. Той, хто бажає стати ченцем, проходить обряд постригу, що символізує його повне зречення “світу гріха” й абсолютне підкорення церкві. Більшість ченців живуть у монастирях, за певними правилами і нормами, визначеними церквою. Проте чимало з них мешкають і за межами монастирської обителі. У буддизмі ченцями стають лише чоловіки. У християнстві набути чернецтва можуть як чоловіки, так і жінки. Християнські ченці з’явилися в III ст. у Західній Європі. У Київській Русі поява чернецтва пов’язується із заснуванням у 1051 р. Києво-Печерського монастиря. З Ч. формується вище керівництво церкви – єпископат.

ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ – централізовані католицькі чернечі об’єднання, діяльність яких регламентується статутами, затвердженими Папою Римським. Першим католицьким Ч.О. був орден бенедиктинців, заснований у VI ст. в Італії, що поширився згодом по всій Європі. До XI ст. Ч.О. існували незалежно від церковної ієрархії. Найвідомішими з них були бенедиктинці, домініканці,

францисканці, капуцини, єзуїти. У наш час католицька церква налічує близько 140 чернечих орденів, 150 тис. ченців та 1 млн. черниць.

ШАРІАТ (від араб. належний шлях) - система норм мусульманського права, моралі, релігійно-обрядових настанов і правил, що мають силу закону для мусульман і супроводжують їх від колиски до могили. Ш. заснований на Корані і Сунні. Конкретні форми Ш. розроблені ісламською системою нормативного регулювання (фікхом). Його розробка була завершена в XI-XII ст. у на Близькому та Середньому Сході. Ш. Має силу закону в країнах, де іслам є державною релігією (Ірані, Афганістані та ін.).

ЯЗИЧНИЦТВО – термін, введений богословами монотеїстичних релігій, що служить для позначення релігійних вірувань, обрядів і свят, створених протягом багатовікової історії розвитку людства до появи монотеїзму. Магія, анімізм, тотемізм, фетишизм, політеїзм та інші форми релігії, до яких застосовується термін “язичництво” стали першоосновою для появи “вищих” релігій, зокрема індуїзму, буддизму, християнства, ісламу.